

Особливості козацько-старшинської геральдичної системи

*Лобко К., студент групи Ю-05
Науковий керівник: Лобко Н.В.,
доцент кафедри історії СумДУ*

Українська геральдична традиція не має аналогій у шляху розвитку та виразній самобутності в геральдиці жодної іншої європейської країни. Руська геральдика розвивалася в ключі європейських тенденцій герботворення, але при цьому не втрачала своїх неповторних рис. Це ставить українську геральдичну традицію на особливе місце. З початком Національної революції XVII ст. починається швидкий процес формування козацької геральдичної системи, що було наслідком виходу на історичну арену нової соціальної еліти – козацької старшини, для якої, як зазначає О. Однороженко, «геральдика стала тим самим, чим вона була для середньовічного лицарства – однією з головних ознак високого соціального статусу, формою символічного висловлення власних суспільно-політичних амбіцій» [1, с.25]. Вихід на історичну арену українського козацтва, виникнення інституту гетьманства, упровадження полкового адміністративного поділу України, спричинили появу нових претендентів на носіння гербів. Це час посиленої герботворчості. Доба козацького герботворення розпочалася з кінця XVI ст. (з появою першого запорозького герба) і тривала до кінця XVIII ст. (часу скасування рештків автономії козацьких державно-політичних організацій – Війська Запорозького (Гетьманщини), Війська Запорозького Низового (Запорожжя), Слобідської України).

Козацька старшина використовувала герби як один із засобів зовнішньої соціальної ідентифікації, свідчення своєї належності до панівної суспільної верстви. Перші козацькі родові герби бачимо вже на печатках, що походять з часів гетьманування Хмельницького. Геральдичний матеріал того часу не дає підстав говорити про масовість долучення до нього. Очевидно, основу козацької еліти, яка увійшла до складу новоствореної Козацької держави, становили представники козацьких родів або вихідці з простонароддя. Це зумовило відсутність у них гербів у попередні часи та необхідність їх витворення, коли козацька еліта посіла чільне місце в соціальній структурі українського суспільства. З середини XVIII ст. ситуація в родовій геральдиці Лівобережжя почала докорінно змінюватися внаслідок поширення практики масового використання козацькою старшиною річпосполитських (в першу чергу польських) гербів. Першим змінив козацький родовий герб на польський гадяцький полковник Григорій Грабянка. Подібна практика набуває значного розмаху. Частина нової української шляхти прагне змінити власні самобутні герби на польські, що мало надати їхнім родам додаткових ознак «старожитності» та «шляхетності».

На теренах Правобережної України та Запорожжя практично не зустрічаємо випадків використання козацькою старшиною гербів некозацького походження аж до 1714 і 1775 рр. Особливості козацького родового герботворення були, у першу чергу, зумовлені специфікою тогочасних соціальних процесів, зокрема тим, що на зміну шляхті прийшла інша, ще більш змілітаризована елітна верства – козацька старшина. Разом з тим, козацька геральдика витворилася в умовах повної децентралізації процесу герботворення, за відсутності будь-яких регулюючих чинників. Унаслідок цього козацька верхівка добирала герби на власний розсуд, змінювала та модифікувала ці герби від покоління до покоління. Лише з кінця XVII – на початку XVIII ст. починається процес закріплення особливих гербів у якості родових. На думку дослідників, з XVII століття свій стиль у гербоутворенні започатковується, як правило, з печаток, якими користувалася козацька старшина. Ці печатки, а потім і герби, були прості за своєю композицією, вміщали такі елементи зображення, як шаблі чи мечі, стріли, хрести, півмісяці, підкови і т. ін. Найчастіше вони не були забарвлені. Більшість цих гербів не мали лицарських шоломів, а щит, як правило, відтворював зовнішній вигляд печатки, тобто мав форму овалу, багатокутника чи розгорнутого пергаменту [2, с. 23, 290].

Аналізуючи витоки козацької геральдики, сучасні дослідники вважають, що вона виросла не на порожньому ґрунті – їй передувала півтисячолітня традиція європейського

герботворення загалом і блискуча доба геральдики зокрема. Геральдика козацької доби «увібралась у форми старої геральдичної традиції і наповнила її цілком новим змістом» [3, с. 180-181]. Козацька геральдика взяла від попередніх геральдичних систем (руської (староукраїнської) та річпосполитської) в основному лише саму ідею герба (як засобу соціальної ідентифікації), зразки зовнішнього оформлення, внутрішнє наповнення. Серед найістотніших ознак герботворення українського козацтва, що найяскравіше вирізняє його з-поміж інших геральдичних систем, варто назвати наявність у більшості гербів козацької доби (причому як у державних, і родових, так і земельних та міських) зображень зброї або символів військової доблесті, мужності, шляхетності та перемоги. Козак-лицар, його звитязна зброя та рицарські чесноти - ось центральна постать та основні сюжети козацької геральдики. Найрізноманітніші та незбагненні поєднання зброї (часто в перехрещеному вигляді, що мало символізувати перемогу), з символами шляхетності (серце) та світла і перемоги (хрест, зірка, півмісяць) можемо бачити практично на кожному козацькому гербі. Інші сюжети, якщо й були присутні в козацькому герботворенні, мали виразно другорядне значення, не раз виконуючи певні спеціальні функції, скажімо, політичної символіки. Її відображено в доволі значній кількості пам'яток козацького герботворення, особливо у сфері державної та земельної геральдики.

Я. Дашкевич звертає увагу на спільне використання українцями, поляками, турками, татарами, балканськими народами одних і тих же гербових емблем – зірки, півмісяця, лука, списа. Ця схожість він пояснює тим, що ці народи мешкали в межах Великого Кордону, який поділяв Європейську та Східну цивілізації. Отже, ці етноси знаходилися в єдиному етнокультурному, політичному та соціально-економічному просторі, в якому відбувалися як протистояння, так і контакти Сходу й Заходу, взаємозбагачення культур, що і віддзеркалює геральдична символіка [4, с. 30].

Суто козацьке походження мали герби малоросійської шляхти, які становлять 60% загальної кількості родових гербів Гетьманщини. Серед них помічаємо кількісне домінування кількох сюжетів, пов'язаних із зображенням зброї, серця, хреста, зірок та півмісяця в найрізноманітніших комбінаціях. Та чи інша фігура з цього переліку присутня практично в кожному козацькому родовому гербі. Зокрема, зображення стріли бачимо в 180 гербах, шаблі - 103, напнутого луку зі стрілою - 42, меча - 17, списа – 14. Крім того, у різних гербах присутні численні види холодної та вогнепальної зброї, а також різноманітні військові клейноди, оборонні споруди, військово спорядження та прилади: шпаги, сокири, алебарди, луки, гармати, кулі, рушниці, пірначі, бунчуки, булави, хоругви, прапори, вежі, замки, твердині, ключі, панцирі, кольчуги, щити, шоломи, сагайдаки, нагайки, стремена, остроги, підкови, сурми, литаври з паличками, човни, кітви та ін. Особливо частим було зображення підків (у 39 гербах), веж (у 14 гербах). У 9 випадках зустрічаємо зображення козака-рицаря, а ще в 32 гербах – закуту в лати руку, озброєну шаблею, мечем чи стрілами.

Доволі рідкісним було використання в козацьких гербах геральдичних фігур (таких прикладів заледве 10), а також тварин, які становили основу сюжетного ряду західноєвропейської геральдики. Звірів зображено на менше ніж 30 гербах, а птахів – менше ніж 40, рослини - на 45 гербах. Тобто, разом усіх цих сюжетів було на родових гербах Гетьманщини менше, ніж зображень серця, що символізувало військову доблесть і містилося на 135 гербах.

Однак, незаперечною є кількісна перевага в козацькій родовій геральдиці символів вічності та світла. Зображення хреста (який доволі часто має виразну солярну символіку), зірок та півмісяця присутні в більшості козацьких гербів (у 196, 164 та 144 відповідно), що зумовлено кількома причинами. Насамперед, їх очевидним зв'язком з мілітарною символікою. Небесні тіла в символіці індоєвропейських народів були універсальними символами світла, вічності, оновлення, безсмертя та перемоги. Особливо виразною була символіка перемоги (світла над темрявою, сил добра над силами зла та ін.), що закономірно асоціювалася з суто військовою перемогою. У козацьких гербах символи небесних світил в основному супроводжують зображення козацької зброї, що підтверджує наявність смислового зв'язку між цими сюжетами.

Показовими у цьому плані є витоки символіки сонця та місяця. Фази останнього (прибування та убування) асоціювалися з вічністю та безсмертям, вічним оновленням. Аналогічною була й символіка сонця (щоденний схід сонця, як символ вічного торжества світла). Традиція зображувати сонце у вигляді хреста з чотирма кінцями, за напрямками поширення сонячного світла - губиться у старожитніх часах і наявна у багатьох народів. Форми хреста, якими передавали умовне зображення сонця, є доволі різноманітними. Найчастіше використано прямий або розширений (для позначення всебічності розсіяння сонячного світла) хрести. Дослідники також визначають таку особливість козацького родового герботворення як демократичність. Так, Ю. Савчук зазначає: «Після приходу до влади козацької старшини, родова геральдика в Україні стала швидко поширюватися серед різних верств населення. Герби привласнювала собі не тільки генеральна та полкова старшина, а й сотенне начальство, представники вищого українського духівництва. Але, незважаючи на такий великий розмах геральдичної справи в гетьманській Україні, вона ніяким законодавством не регулювалася і розвивалася стихійно» [5, с. 38].

Таким чином, козацька геральдика витворилася за відсутності будь-яких регулюючих чинників, що докорінно відрізняє її від сучасного їй процесу герботворення в інших країнах Європи. Козацька геральдика відбила суспільно-політичні та культурні особливості розвитку українського суспільства, його світоглядні та ідейно-політичні погляди.

Література

1. Однороженко О. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV – XVIII ст.): Авторефер. дис... . . . докт.іст. наук.: 07.00.06. – К., 2009. – 33 с.
2. Однороженко О.А. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків, 2009. – 312 с.
3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. /Редкол.: В.А. Смолій та ін.. – К., 2007. – Т. 2. – 723 с.
4. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28–44.
5. Савчук Ю. Українська родова геральдика стан та перспективи розвитку // Історія українського середньовіччя: Козацька доба. Збірник наук. праць. – К., 1995. - Ч. 2. – С. 33-51.